

Власов О. Ю.

Картосхема О. С. Девлада «Шляхи Дніпровими порогами»

Стаття посвящена вводу в научний оборот рукописної картосхеми «Шляхи Дніпровими порогами», составленной лоцманом села Лоцманская Каменка Алексеем Девладом в 1929 году. Данный документ представляет срез топонимики Днепроовского Надпорожья на последнем этапе существования этого уникального природно-исторического комплекса.

Vlasov O. Yu.

Schematic map by O. S. Devlad «The river ways of the Dnipro rapids»

The article introduces the schematic map (made up in 1929 by Devlad, a river pilot of Lotsmanskaya Kamenka village) «The river ways of the Dnipro rapids» for scientific use. The document is a toponymy section of the Dnipro Nadporizhzhia (above rapids) of the last step of the existence of this unique natural and historical complex.

Ельников М. В.

В. Г. ФОМЕНКО – ПЕРШОВІДКРИВАЧ ГОРОДИЩА КІНСЬКІ ВОДИ

Золотоординське городище Кінські Води у науковій літературі зустрічається вперше під 1977 р. у статті відомого дослідника, фахівця у галузі історичної географії міст Золотої Орди, В. Л. Єгорова [1, сс. 114 – 125]. На підставі писемних свідчень географічного збірника (так званих «креслень») «Книги Большому Чертежу» 1627 р. [2, с. 110], науковець розташовував пам'ятку в 60 км східніше Дніпра, на правому березі р. Кінські Води. Від останньої річки городище у науковій літературі отримало свою, умовну, назву [1, сс. 117, 121, карта]. Ці спостереження В. Л. Єгоров виклав у монографічному доробку 1985 р., що присвячений історико-географічним проблемам золотоординської держави, де вищезгадане городище виступає одночасно під двома назвами – «Кінське» та «Кінські Води». Не вказуючи точного місця розташування пам'ятки, автор реконструює проходження через це золотоординське городище північної ділянки Великого шовкового шляху – торговельної магістралі з Маджара і Азака до Ак-Керменя, а також маршрут руху армії Тамерлана під час західного походу 1395 – 1396 рр. [3, карта 2].

Незважаючи на відсутність точних географічних прив'язок городища, думку В. Л. Єгорова на початку 1980-х рр. поділяв інший видатний фахівець з історії Золотої Орди Г. О. Федоров-Давидов. Визнаючи існування в пониззі Дніпра поряд з городищем Кучугурним (Кучугурським, Запорозьким) золотоординського міста Кінські Води, він реконструював проходження через район пам'ятки монгольських військ у 1223 р., під час битви на Калці [4, с. 230, рис. 96, 67]. Але вже у наступних своїх роботах Г. О. Федоров-Давидов відзначав у Нижньому Подніпров'ї два золотоординських городища – Кучугурське і Таванське, виключивши за неперевіреними даними інші з їх числа [5, сс. 40 – 41; 6, с. 88], в тому числі й Кінські Води.

Маловідомим лишається той факт, що ще в середині 1960-х рр. городище Кінські Води відкрив і локалізував запорізький краєзнавець-аматор, уродженець с. Обіточне Чернігівського району Запорізької області Віктор Гаврилович Фомен-

ко (28(16). 07. 1900 — 08. 10. 1976). Гірничий інженер за професією, він на протязі кінця 1930 — початку 1950-х рр. наполегливо працював на родовищах кольорових металів на Уралі, у Казахстані, Грузії, Татарстані. У 1950 — 1951 рр. в якості директора навіть керував свинцево-срібним рудником «Ельбрус» у Грузії [7]. Професійна хвороба (силікоз легенів) змусила В. Г. Фоменка 1954 р. повернутися на свою «малу» батьківщину, в домівку матері, у с. Мала Токмачка Пологівського району.

Саме на Запоріжжі, в умовах хрущовської «відлиги», його активна творча натура знайшла своє друге покликання у краєзнавчій роботі. На хвилі національно-патріотичного підйому він зацікавився проблемами топоніміки, історії і географії Запорізького краю. Він особисто оглянув всю Нову Дніпровську укріплену лінію по річкам Конці і Берді, нотував спостереження, результати яких так і не вийшли з друку за його життя. В. Г. Фоменко вів інтенсивну переписку, за свій кошт замовляв копії рідких книг. З 1957 р. він став постійним автором газети «Комсомолец Запоріжжя», де виходили його статті по історії краю. Активна громадська позиція, ерудиція і обізнаність сприяли включенню краєзнавця до колективу комісії по складанню тому «Запорізька область» до 26-ти томного видання «Історія міст і сіл УРСР». В ті ж роки Віктор Гаврилович став дійсним членом Географічного товариства СРСР.

Гордістю В. Г. Фоменка була колекція фотокопій рідкісних старовинних карт Півдня України, в тому числі Запорізької області. У 1969 р. на шпальтах газети «Комсомолец Запоріжжя» виходить його невелика стаття «Таємниця таврійської річки», у якій він першим серед інших вчених звернув увагу на те, що права притока Кінських Вод — річка Жеребець між 1680 — 1730-ми рр. називалася Мечетною. На його думку, назву Мечетна річці було присвоєно за 10 схожих на мечеті споруд, що знаходилися біля неї. Ним була знайдена мапа «План Конских Вод и Мечетной, называемой рекой Жеребец», що була складена напередодні чи під час російсько-турецької війни 1736 — 1739 рр. [8]. Того ж року вийшла його відома нині всім книга «Звідки ця назва?», де відзначалося, що поблизу гирла р. Жеребець (р. Мечетної XVIII ст.), на околицях с. Кірове Оріхівського району Запорізької області випадково знайдені квадратні плінфи, вкриті поливою «зеленкувато-бірюзового кольору, характерного для магометанських мечетей». В. Г. Фоменко відзначав, що неподалік, на пагорбі Мечеть-могила, ще на початку XX ст. знаходилися залишки кам'яного фундаменту якоїсь споруди. За його спостереженнями, населений пункт Юрківка до 1865 р. називався Аулом, бо виник він на місці якихось стародавніх турецьких руїн [9, сс. 58 — 59].

Маловідомим широкому колу читачів є неопублікований рукопис статті В. Г. Фоменка «Кишени, ошибочно названные мечетями», що надійшов до фондів архіву Запорізького обласного краєзнавчого музею (ЗОКМ) у 1974 р. [10] і зберігається нині. У рукописі, датованому автором 1968 р., подано аналіз карти «План Конских Вод и Мечетной, называемой рекой Жеребец». Мапа виявлена В. Г. Фоменком у фондах Військового облікового архіву (ВУА) Центрального державного військово-історичного архіву СРСР (ЦГВИА ССРСР). Залучення поряд з картографічним матеріалом писемних даних дозволило краєзнавцю поставити питання про існування великого золотоординського поселення XIV ст. на території населених пунктів Кірове і Юрківка Оріхівського району Запорізької області та нагальну потребу дослідження пам'ятки.

На підставі цих свідчень у 1993 р. співробітники ЗОКМ провели археологічні розвідки району Мечеть-могили, де виявили залишки цегляної будівлі на кам'яному фундаменті. Серед знахідок значну кількість представляли геометричні плитки з кашину, вкриті білою й жовтою поливою від архітектурного декору будівлі. Незначні дослідження не дали змоги вченим визначити характер, хронологічні рамки існування і культурну належність пам'ятки [11, сс. 38 – 40]. Того ж року до експозиції ЗОКМ з с. Кірове потрапила архітектурна деталь з різьбленого вапняку [12, с. 6]. Це невелика підтрикутна плита з орнаментальною композицією у вигляді переплетених рослинних пагонців. Рослинний мотив має сельджуцькі (малоазійські) корені, був поширений на пам'ятках Криму першої половини XIV ст., близький орнаментиці порталу мечеті Узбека золотоординського періоду. Стиль і окремі елементи декору дуже схожі на орнамент капітелі колони з вапняку від мечеті, що була передана 2005 р. мешканцем с. Юрківка археологу з м. Токмака В. М. Сасенку. Аналіз, проведений дослідником, дозволив встановити, що капітель датується золотоординським періодом, за орнаментациєю вона близька кримським зразкам першої половини XIV ст. [13, с. 287]. Починаючи з 2007 р. на поселенні Мечеть-могила експедицією Запорізького національного університету проводяться широкомасштабні роботи, локалізовано один з мавзолеїв на території с. Юрківка [14, с. 109].

У 2006 р. карта «План Конских Вод и Мечетной, называемой рекой Жеребец» від 1774 р. докладно була описана Ю. П. Князьковим, однак сама мапа не була опублікована [15, сс. 147 – 148]. При ознайомленні з рукописом В. Г. Фоменка також був відсутній картографічний матеріал. Тому серед завдань, які ми ставили перед собою, було знайти карту і опублікувати її разом з рукописом краєзнавця 1968 р. Пошуки були вдалимими, на знак пам'яті В. Г. Фоменка, як першовідкривача городища Кінські Води, у рік його 110-ліття, наводимо нижче неопубліковану працю дослідника. Текст та список літератури надається в редакції автора.

Бібліографія

1. Егоров В. Л. География городов Золотой Орды / В. Л. Егоров // СА. – 1977. – № 1. – С. 114 – 125.
2. Книга Большому Чертежу / [Под ред. К. Н. Сербиной]. – М.-Л. : Из-во АН СССР, 1950. – 228 с.
3. Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII – XIV вв. / В. Л. Егоров – М. : Наука, 1985. – 246 с.
4. Федоров-Давыдов Г. А. Монгольское завоевание и Золотая Орда / Г. А. Федоров-Давыдов // Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. – М. : Наука. – 1981. – С. 229 – 239.
5. Федоров-Давыдов Г. А. Золотоординские города Поволжья / Г. А. Федоров-Давыдов. – М. : Из-во МГУ, 1994. – 232 с.
6. Федоров-Давыдов Г. Некоторые итоги изучения городов Золотой Орды на Нижней Волге / Г. Федоров-Давыдов // Татарская археология. – Казань. – 1997. – № 1. – С. 88 – 100.
7. Шаповалов Г. Без правди фактів нема правди часу / Г. Шаповалов // Запорізька правда. – 2000. – 28 липня.
8. Фоменко В. Г. Таємниця таврійської річки / В. Г. Фоменко // Комсомолец Запоріжжя. – 1969. – 18 березня.

9. Фоменко В. Г. Звідки ця назва? / В. Г. Фоменко. — Дніпропетровськ : Промінь, 1969. — 103 с.
10. Фоменко В. Г. Кишени, ошибочно названные мечетями / В. Г. Фоменко // Архів ЗОКМ. — Спр. № 2457. — 9 с.
11. Попандопуло З. Х. Отчет об охранных исследованиях в Запорожском, Васильевском и Ореховском районах Запорожской области в 1993 г. / З. Х. Попандопуло, И. Р. Тихомолова / Архів ЗОКМ. — Спр. № 2960. — 42 с.
12. Тихомолова И. Р. Поселение и могильник XIV в. у с. Верхняя Криница / И. Р. Тихомолова // ДСПК. — 1997. — Т. VI. — С. 5 — 9.
13. Саєнко В. М. Знахідка капітелі колони часів Золотої Орди в Нижньому Подніпров'ї / В. М. Саєнко, С. Г. Дзюба // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Материалы III Судакской междунар. науч. конф. — Киев — Судак : Академперіодика, 2006. — Т. II. — С. 284 — 289.
14. Єльников М. В. До локалізації золотоординського городища Кінські Води / М. В. Єльников // Музейний вісник. — 2009. — № 9. — С. 103 — 111.
15. Князьков Ю. П. Запорізька область. Історико-географічний і топонімічний словник (Великобілозерський, Кам'янсько-Дніпровський, Куйбишевський, Михайлівський, Орхівський, Пологівський, Розовський, Токмакський райони) / Ю. П. Князьков. — Запоріжжя : Тандем-У, 2006. — Вип. 2. — 339 с. : додатки.

Фоменко В. Г.

Кишени, ошибочно названные мечетями

Среди еще не опубликованных материалов фонда военно-учетного архива ЦГВИА СССР находится «План Конских вод и Мечетной, называемой речкой Жеребец» (1), который достоин изучения и описания потому, что он:

- во-первых, освещает местность на одном из участков течения реки Конские Воды, неоднократно упоминаемой в старинных документах;
- во-вторых, является самым старым планом, на котором изображен район, описанный в «Книге Большому Чертежу», как местонахождение старинных татарских мавзолеев над захоронениями — кишений;
- в-третьих, подтверждает нахождение на левом берегу реки Конские воды поселения, которое отмечалось еще Статейным списком посла Тяпкина в 1680 годы и о котором свидетельствуют до ныне сохранившиеся остатки каких-то старинных фундаментов, расположенных на возвышенности, которая и до сих пор называется Мечеть-могила;
- и в-четвертых, наименование реки Мечетной на этом плане впервые записано ее теперешним названием как река Жеребец.

Карты Крымских походов до сего времени являются единственными картографическими материалами, которые дают некоторое представление, хотя и не всегда точное, о взаиморасположении географических объектов в Нижнем Поднепровье в XVIII веке, но и они, к сожалению, не сообщают никаких сведений о местностях, лежащих в стороне от маршрутов движения армий и по этой причине новонайденный план представляет собой интерес для исследователей юга СССР.

На описываемом плане (рис. 1 — 3) у места впадения речки Мечетной в р. Конские воды, левый приток Днепра, заснята небольшая территория — около 17 гектаров (1,12 на 1,5 км), с отмеченными на ней условными знаками 38 воз-

вышенностями, в числе которых: 4 шт. — «А, В, С, Д — мечети с которых сняты фасады и планы», т. е. сделаны зарисовки внешнего вида и плана расположения здания; 6 шт. — «Е, Ф, Г, М, Т, Н — мечети обвалившиеся, а остались одне заложения их, — фундаменты, — которые засыпаны упавшим битым камнем с их сводов и стен» (рис. 2).

Наибольшее число возвышенностей — 27 шт., и в том числе семь отмеченных вышеперечисленными буквами, находятся на мысу между Конскими водами и Мечетной. На том мысу находились: «И» — как видно, нарочно выкопанное место, кое заросло тростником и в середине продолговатое озеро неглубокое (53 x 85 м) и «К» — выкопанный ров четырехугольной фигурой и зарос тростником (43 на 54 м), — а так еще глубок, что проехать через него нельзя. А кругом сих речек Конской и Жеребца оброс тростник».

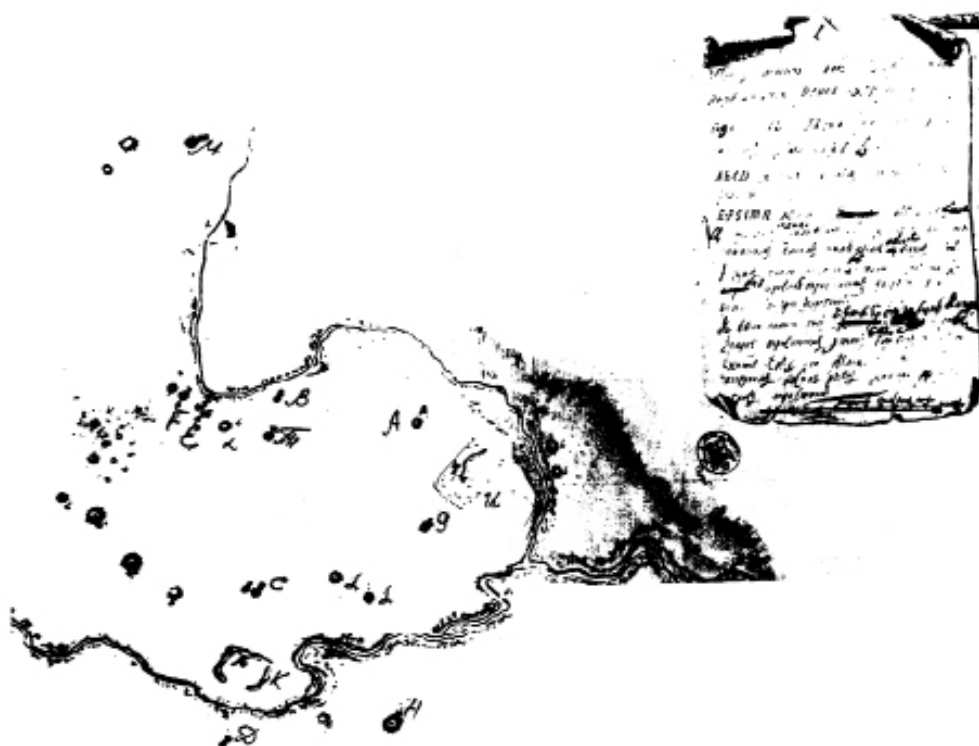

Рис. 1. Карта «План Конских вод и Мечетной, называемой речкой Жеребец» (черновик; ЦГВИА, ф. ВУА, № 23 898)

Учитывая наличие этих укрытых водными преградами остатков двух прямоугольных земляных сооружений, — (расстояние между ними 278 м), которые по своей форме напоминают окопы, применявшиеся в то время запорожскими казаками, и то, что речка Мечетная впервые названа речкой Жеребцом только на изученном плане, нам кажется правомерным отнести время его составления к 30-м годам XVIII века, ибо такое название в Приднепровье могло возникнуть не раньше появления в тех местах булавинцев «от речки Жеребца хохлачей» (2), которые, не будучи принятыми на Сечи, после поражения казацкого восстания на Дону, осели на той речке и, вероятно, обитали у нее до приближения к тем местам армий, шедших в крымский поход 1737 года.

Несколько южнее территории, заснятой на описываемый план, по водоразделу между бассейнами великих рек юга СССР — Днепра и Дона, избегая

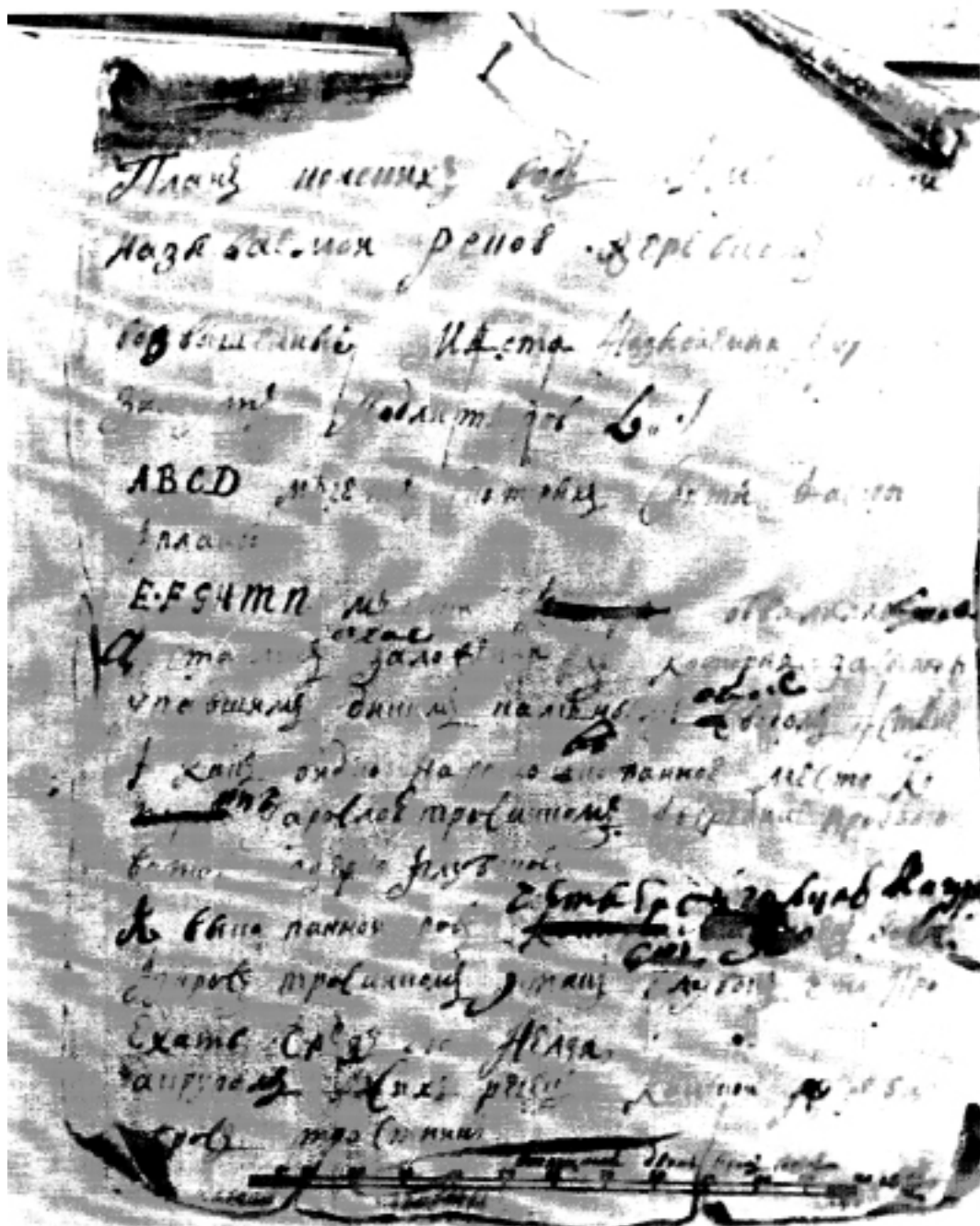

Рис. 2. Легенда к карте «План Конских вод и Мечетной, называемой речкой Жеребец»
(черновик; ЦГВИА, ф. ВУА, № 23 898)

переправ через водные препятствия, еще в XVIII веке пролегал Муравский шлях. Эта печально-знаменитая дорога служила не только для передвижения по ней караванов торговцев, путешественников и посольских людей, но она была наиболее удобным путем «в Русские Украины из Крымской перекопи» для ежегодных грабительских набегов орд диких и хищных кочевников ногайских степей.

Участок той широкой степной дороги, известной еще в XIII в. (3), проходил по старинному направлению от Кичкаской переправы к Азову, пересекая с юго-запада на северо-восток всю территорию нынешней Запорожской области.

Описывая Муравскую дорогу, «Книга Большому Чертежу» указывает, что «по правой стороне Конских вод, от Днепра 60 верст, 7 кишеней татарских мечетей», при чем в самом полном ее списке — № 1330, слово «мечетей» опущено (4).

На новонайденном плане изображено 38 условных знаков «мечетей», оставшихся в развалинах ко времени его составления. Но в действительности мечети, даже в громадном поселении, не могли быть построены так густо. Бесспорно, что на плане даны места не мечетей, а кишеней, как это и записано в одном из списков «Книги Большому Чертежу»: «Кишени же, как известно, означают надгробный памятник, мавзолей над местом погребения» (5).

Места, отмеченные на изучаемом плане знаком «мечети», находятся в центре нынешнего с. Кирово, Ореховского района, в котором случайными раскопками в 1950 году были обнаружены плоские жженые квадратные кирпичи — плинфы, одна сторона которых покрыта глазурью — поливой зелено-бирюзового цвета, характерного для магометанских сооружений (цвета знамени Пророка). Эти кирпичи, размером 225 x 225 x 50 мм находятся в фондах Запорожского областного краеведческого музея. Размеры и цвет кирпичей, найденных на местах кишеней, характерные для археологических памятников Золотой Орды, позволяют датировать сооружение тех мавзолеев, а следовательно и начало заселения Аула, который был на месте теперешнего с. Юрковка, XIV веком, вернее двадцатыми и сороковыми годами, т. е. временем правления хана Узбек-хана, при котором ислам стал официальной религией Золотой Орды (6).

Следовательно, план устья реки, которую вместо «Кишениной» ошибочно называли Мечетной, показывает территорию, занятую старинным кладбищем какого-то недалеко расположенного большого и богатого татарского поселения.

И действительно, к югу от места расположения «мечетей», на гряде холмов, идущих вдоль левого берега реки Конские Воды, где ныне находится село Юрковка, имевшее несколько десятков лет тому назад и второе наименование — Аул, находится Мечеть-могила, на которой еще в начале нашего столетия были видны остатки каменных фундаментов какого-то обширного здания.

Московский посол Василий Тяпкин, проходивший 14 октября 1680 г. вблизи того места, велел записать в статейный список, что они видели там: «капищные и домовые каменные старинные жилища Крымских Татар, которые от древности лет рушились до основания; токмо знатна одна каменная башня. И о тех жилищах Крымские гонцы сказывали, что де в тех местах были юрты исстари Крымского хана Мамаю; а запустели и разорились и перенеслись за Перекоп, когда победил ево Мамаю со всеми его Бусурманскими силами на Куликовом поле на реках на Дону и на Непрядве блаженные и вечнодстойные памяти Великий князь Дмитрий Ивановичь Московский» (7 и 8), т. е. в 1380 году или за триста лет до обнаружения тех развалин посольством Тяпкина.

По окончании войны 1735 — 1739-х годов граница России с Крымским ханством, в интересующем нас районе, была установлена по реке Конские Воды и около устья речки Мечетная — Жеребец учрежден был пограничный отводный пикет. В 1754 г. по распоряжению Киевского вице-губернатора Костюрина там уже был поставлен усиленный караул в составе ста человек (9). Конечно, что стоянка казачьего пикета не могла оставить неприкосновенными каменные кладки фундаментов кишеней, которые употреблялись казаками на устройство простейших сооружений для укрытия, как людей самого караула, так и их лошадей от ненастья в глухой степи. И только по этим причинам каждый из последующих

планов той местности показывает уменьшение количества остающихся там развалин «мечетей».

Если на первом плане показано 38 мечетей, для четырех из которых, как указывается в экспликации, еще были составлены планы расположения постройки и сделаны зарисовки общих видов их фасадов, а основания стен шести обвалившихся мечетей были засыпаны упавшим битым камнем со сводов и со стен, то в 1770 году против заложенной там крепости, отмечалось надписью только «пять мечетей» (10), а после переноса места возведения Никитинской крепости на новое

Рис. 3. Карта «План Конских вод и Мечетной, называемой речкой Жеребец» (перерисовка, ЦГВИА, ф. ВУА, № 23897)

место, к р. Берестовой, на последующей карте показаны только три мечети (11). Но на последней, перед заселением того района, карте осталось всего только одна надпись «мечеть» (12).

Непрерывно уменьшающееся количество видимых остатков старинных кишеней, когда за срок меньший чем половина столетия из 38 остался след одной мечети-кишени, говорят о срочной необходимости организации раскопок в местах нахождения тех кишеней в нынешнем с. Кирово, Запорожской области, ибо там по всему видимо, могут быть отысканы новые, ценные для археологии и изучения края, памятники старины.

Литература:

1. Центральный государственный военно-исторический архив СССР. Фонд ВУА, № 23897 (перерисовка) и № 23898 (черновик).
2. Булавинское восстание (1707 – 1708 гг.). Труды историко-археологического института АН СССР. Т. XII, 456. 1935.
3. Путешествия в Восточные страны Плано Карпини и Рубрука. М., 1957.
4. «Книга Большому Чертежу». Подг. и ред. К. Н. Сербиной. Институт истории АН СССР. М.-Л., 1950. сс. 110 и 33.
5. В. Г. Фоменко. Еще о топонимике Кишинев. Сб. «Ономастика». Институт языковедения АН СССР. М., 1969, сс. 221 – 224.
6. Б. Д. Греков и А. Ю. Якубовский. Золотая Орда и ее падение. АН СССР. М.-Л., 1950, с. 91.
7. Н. Мурзакевич. Список со статейного списка Василия Михайловича Сына Тяпкина. Записки Одесского общества истории и древностей, т. 2, 1850, с. 572.
8. А. А. Руссов. Русские трактаты в конце XVII и в начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлого столетия. Киев, 1876, с. 95.
9. А. А. Андриевский. Дела касающиеся запорожцев с 1715 по 1774 гг. «Записки ООИИД». т. 14, 1886, с. 589.
10. Карта части последней границы Российской империи с Оттоманской портой между Азовского моря и Днепра... Центральный государственный военно-исторический архив СССР. Фонд ВУА, № 25930.
– Карта расположенным крепостям и линии по берегам Берде и Конским Водам... по апробации ... 1770 года мая дня. ЦГВИА СССР. Ф. ВУА, № 23881 и такая же № 25870.
11. План новоучрежденной Днепровской линии 1772 года. ЦГВИА СССР. Ф. ВУА, № 25874.
12. Генеральная карта Днепровской линии... 1776 года мая дня. Государственная публична библиотека АН УССР. № 17383.

1968 г.

Ельников М. В.

В. Г. Фоменко – первооткрыватель городища Конские Воды

Статья посвящена истории открытия золотоордынского городища Конские Воды. Памятник неоднократно упоминался в работах ведущих специалистов по истории Золотой Орды – В. Л. Егорова и Г. А. Федорова-Давыдова, однако никогда не указывалось его точное местоположение. Публикуется малоизвестная заметка запорожского краеведа В. Г. Фоменко, в которой автор на основе картографии и письменных данных первым указал расположение городища Конские Воды. Верно датировав памятник, он поставил вопрос о необходимости его срочного исследования.

*Elnikov M. V.***V. G. Fomenko – a pioneer of the gorodyshe Konskiye Vody**

This article is dedicated to the history of the discovery of the Golden Horde gorodyshe Konskiye Vody. This monument was mentioned repeatedly in the works of the leading specialists in history of the Golden Horde – V. L. Yegorova and G. A. Fedorova-Davydova, however, its accurate location was unknown. A little-known note by local historian V. G. Fomenko was published. The author relying on the cartographical and written data was the first who pointed out the location of the gorodishche Konskiye Vody. Stating the right date for the monument, he raised the question about the necessity of its urgent study.